

TIDSSKRIFTET FØNIX

Folkekirken under kongemagt og folkestyre,
Struktur og liturgi. Artikelserie, nr. 5, 2021

Kirkehistoriske perspektiver frem til nutiden

JENS RASMUSSEN
kirkehistoriker, ph.d.

FØNIX ÅRG. 2021, s. 122-141

Dette værk er licenseret under en Creative Commons-licens
CC BY-NC-ND 2.5 DK

www.foenix1976.dk

ISSN 2446-175X

Kirkehistoriske perspektiver frem til nutiden

Indledning

DENNE ARTIKELSERIE har koncentreret sig om forholdet mellem liturgi og struktur, hvordan der har været et organisk samspil siden ritualsagen i 1830'erne med N.F.S. Grundtvigs forslag om en friere sognestruktur med sognebåndsløsning og med kravet om frihed og dobbelte formularer ved dåbs- og nadverritualerne.

Grundlaget ved liturgireformer har i mangel af en kirkeforfatning været statsmagten som den formelle initiativtager, der i alle kirkelige anliggender har den afgørende myndighed over Folkekirken, og hvor biskopperne har været anset for rådgivende. Derfor har det også siden enevoldsstatens forsøg på en liturgireform i 1830'erne været sådan, at staten tog initiativet og foretog høringer i det kirkelige landskab, i særdeleshed gejstligheden, men efter 1900 blev høringerne udvidet til menighedsråd, kirkelige interesseorganisationer m.fl.

Det kirkelige Råd blev oprettet af regeringen i 1883 uden lovgivning, og dette råd var rådgivende overfor Estrup-regeringen. Rådet fungerede som et bisperåd og havde en vigtig rolle at spille i slutningen af 1800-tallet. Da Det kirkelige Råd blev nedlagt i 1901, var biskopperne stadig rådgivende over for statsmagten i alle kirkelige anliggender, men nu hver for sig, og der var tilsyneladende intet til hinder for, at de kunne lægge en fælles linje på de uformelle bispemøder. Det har i det 20-21. århundrede især vist sig, at biskopperne har samarbejdet og i hovedsagen talt sig til rette om en fælles linje ved liturgiske reformer. Der findes ikke rigtig nogen gennemskuelig grænse for, hvornår biskopperne har været rådgivende eller har tiltaget sig et initiativ uden statens formelle medvirken. Samarbejdet med den sid-

dende kirkeminister har været præget af gensidig påvirkning. Således har de uformelle bispemøder haft stor betydning, og der er stadig ingen lovgivning, som regulerer disse bispemøder.

Denne artikel er den sidste i artikelserien. Den vil gennemgå de strukturforslag, som har været forelagt i nyere tid, uden at der er kommet noget ud af det, og samle op på hele artikelserien med diskussion af oplæg fra biskoppernes fagudvalg i 2018-19.

I strukturdebatten har man de seneste år forsat naturrettens skelnen mellem ydre og indre anliggender. Liturgiens forhold drejer sig om de indre anliggender, og derfor er der sket en sammenkædning af struktur- og liturgidebat. Biskopperne har på deres uformelle bispemøder også forholdt sig til struktur og liturgi. I øjeblikket drejer det sig om en liturgidebat, som er rejst de seneste år af biskopperne, og som betragtes som indre anliggender. Staten har tilsyneladende ikke været den formelle igangsætter, og spørgsmålet i det kirkehistoriske perspektiv er, om det behøves.

Strukturdebat: Gentagelsen i det 20-21. århundrede

Menighedsrådene kom til at spille en meget større rolle i Den danske Folkekirke, mere end nogen formentlig havde forestillet sig ved rådernes indførelse i 1903. Der kom ikke større selvstændighed med en kirkeforfatning, men alligevel fik kirken et selvstyre. Sagt på en anden måde: Der var tale om en ny model med fortsat markant tilknytning til staten. Dette set i forhold til det 19. århundredes kamp mellem Rigsdagens magt i kirkelige forhold og ønsket om en større uafhængighed af staten i indre anliggender.

Denne kamp i det 19. århundrede foregik på baggrund af kirkeforfatningsproblematikken, hvilket også spærrede for ny kirkelig lovgivning, så længe en kirkeforfatning ikke var på plads. Det var kun frihedslovene (sognebåndsløsning, valgmenighedslov m.m.), som af Rigsdagens venstre side blev presset igennem. Man holdt sig i hovedsagen til administrative reguleringer på det kirkelige område. Det betød også, at man holdt sig til et centralistisk statsstyre – og derved fortsatte man enevældens kirkestyre fra før 1848.

De næste mange år stod udviklingen i stampe. Ændringer kom der i det 20. århundredes begyndelse med valg til menighedsråd, provstiudvalg og af biskopper. Således blev kirkens selvstyre udviklet nedefra. En kirkekommission blev af Rigsdagen nedsat i årene 1928-40 (Loven om det kirkelige udvalg, 7. marts 1928), men fortsat fornyelse udeblev. Dette udvalg udviklede sig til et kirkepolitisk debatforum om forholdet mellem stat og kirke med beslægtede emner som økonomi og ejendomsforhold, lære, liturgi

samt religionsundervisningen i folkeskolen. Det førte ikke til konkrete resultater. Men som debatforum fik udvalget betydning. Hensigten var, at det skulle sidde i to år, men det sad i tolv år.

Regeringens kirkekommission havde mandat til at behandle kirkeforfatningsspørgsmålet med det formål at overveje en selvstændiggørelse af Folkekirken. Herom var der stor uenighed i kommissionen. Den socialdemokratiske gruppe ønskede først en egentlig adskillelse af stat og kirke, men frafaldt senere under forhandlingerne dette krav. Medlemmer, som repræsenterede det kirkelige centrum i kirkekommissionen, ønskede et centralt kirkeråd baseret på sognemenighedsrådene, som var indført i 1903. Et kirkeråd skulle – som også D.G. Monrad havde foreslået i 1859 – have vetoret i indre anliggender og ellers være rådgivende overfor regering og Rigsdag ved ethvert rent kirkeligt og blandet lovforslag. Man fastholdt den naturretslige skelnen mellem indre og ydre anliggender.

Kirkekommissionens kirkeforfatningsforslag fra 1940 om et kirkeråd lå på linje med forslaget fra 1907. Svagheden ved forslaget i 1940 var, at det alene var støttet af et mindretal på 9 medlemmer ud af kirkekommissionens 26 medlemmer: Kirkerådet skulle høres om ethvert lovforslag angående alle kirkelige anliggender; det skulle endvidere høres om kgl. forordninger vedrørende alle kirkelige anliggender og havde vetoret vedrørende spørgsmål af "Indre kirkelig Art", f.eks. om liturgi. Nyt var, at kirkerådet skulle indstille størrelsen af ligningsbeløbet for Folkekirken.

Den grundtvigske gruppe nåede ikke overraskende frem til, at man ville sikre Folkekirken den størst mulige frihed uden nogen kirkeforfatning. Man var tilfreds med det bestående statslige kirkestyre, forstået som "en borgerlig Indretning", sådan som den grundtvigske holdning allerede havde været siden 1850'erne. Rigsdagen skulle fortsat lovgive for Folkekirken i både indre og ydre anliggender. Der var intet nyt under solen. Udvalgets betænkning førte heller ikke denne gang til noget regeringsinitiativ.

Når vi heller ikke fik en selvstændig kirkeforfatning denne gang, så skyldtes det bl.a. udviklingen i Socialdemokratiets holdning. Således kunne Hans Hedtoft i julen 1935 tilslutte sig den gamle socialistiske sympati for mennesket Jesus, som havde lært ham mere om social etik og moral, end han kunne finde andetsteds. Under velfærdsstatens opbygning og arbejdernes borgerliggørelse, blev Folkekirken i denne periode frem til 1940 efterhånden en af samfundets faste institutioner, som ikke kunne udskilles eller selvstændiggøres. Hertil bidrog også, at socialdemokratiet fra begyndelsen deltog som parti i valgene til menighedsråd, hvor de spredt over hele landet vandt indpas.

I kirkekommissionen, nedsat 1928-40, havde professor i kirkehistorie J. Oskar Andersen (1866-1959) sæde. I Rigsdagens Folketing repræsenterede han Det Konservative Folkeparti, og som medlem af kirkekommissionen, bekæmpede Andersen ethvert forsøg på at omdanne Folkekirken til "en borgerlig Indretning". Ved grundlovsforslaget af 1939 skrev Oskar Andersen en tilføjelse til løfteparagraffen om en kirkeforfatning, § 71.

Det lød således:

Ændringer vedrørende Kirkens indre Forhold kan kun gennemføres efter Forhandlinger derom er ført med Biskopperne. De til Folkekirken brug henlagte Midler maa kun anvendes til kirkelige Formaal.¹

Forslaget betød, at bispekollegiet blev en del af grundlovsforfatningen, men det blev stemt ned sammen med hele grundlovsforslaget ved folkeafstemningen den 23. maj 1939. Der manglede 11.762 stemmer for at grundlovsforslaget kunne vedtages. Tanken med denne tilføjelse var trods manglende kirkeforfatning at grundlovssikre indflydelse på kirkens indre anliggender. Dertil regnede man også kirkens egen formue (ved tiendeafløsningen i 1903), som skulle sikres anvendelse til kirkelige formål. På Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49 var et paragrafforslag om at sikre kirkens ejendom og formue blevet nedstemt, og nu forsøgte man igen at adskille statens og kirkens økonomi, men uden held.

I nyere tid har der også været private forslag til at opfylde grundlovsloftet om en kirkeforfatning. De konservative stillede i 1948 et forslag om et kirkeråd (kaldtes "kirkemøde"). Det var rådgivende, men medtog ikke tidligere forslagsvetoret overfor staten i kirkens indre anliggender. I nyeste tid har man diskuteret forslaget *En kirkeforfatning anno 2011*,² et privat forslag, som er blevet udarbejdet af Selskab for Kirkeret, og som var mere vidtgående end tidligere forslag. Dette forslag byggede videre på et forslag fra 1992, benævnt *Kirkens Mund og Mæle*. For begge forslags vedkommende har det drejet sig om både at indføre et landsdækkende kirkeråd og kirkemøde, som øverste organer for Folkekirken. Der er med kirkeretselskabets forslag blevet bygget videre på den eksisterende struktur med menighedsråd, provstiråd og stiftsråd. I dette forslag er kirkerådet enebestående på anordningsområdet, dvs. i indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.) og delvis i økonomi, men rådgivende overfor staten i ydre anliggender.

1 <http://thomasthorsen.dk/dk-co-pro-1939.html> (12.12.2020).

2 *Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret*, september 2011.

Kirkeretselskabets private forslag kom lige før den socialdemokratiske regerings nedsættelse af et strukturudvalg i årene 2012-14. Udvalget fik mandat til strukturændringer, der kunne selvstændiggøre Folkekirken økonomisk og i indre anliggender i forhold til stat og ministerium. Udvalgets forslag faldt i Folketingets kirkeudvalg, da Det Konservative Folkeparti og Venstre forlod forhandlingerne, fordi man frygtede en politisering af Folkekirken.

2014-forslaget til en selvstændig kirkestruktur kan kort beskrives ud fra *Kirkeministeriet. Betænkning 1544, 2. april 2014*:³

- Statens tilskud til Folkekirken omlægges til et ikke-øremærket bloktilskud, der udbetales til fællesfonden.
- Der oprettes et demokratisk baseret folkekirkeligt organ, Folkekirkens Fællesudvalg, som får kompetence vedr. fællesfondens økonomi i fællesanliggender (efteruddannelse, forsikringsordning, mellemkirkeligt råd m.m.) ud fra ministerens retningslinjer. Fællesudvalget skal have overvægt af lægmedlemmer (17), mens resten af udvalget består af 3 præster, 2 provster, 2 biskopper, 2 valgt af ministeren og 2 observatører.
- Bispekollegiet lovfæstes og skal sammen med Folkekirkens Fællesudvalg have del i kompetencen vedrørende indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn).
- De indre anliggender skal stadig være reguleret ved kongelig resolution eller anordning.

Der var tale om et rådgivende organ for Folkekirken som helhed. Forslaget søgte at give de uformelle bispemøder et retslig grundlag som et egentlig bisperåd. Der var tale om et bisperåd, indskrevet i en lov, ligesom Oskar Andersens førnævnte konstitutionelle forsøg i grundlovsforslaget fra 1939. Det kirkelige bisperåd af 1883 var derimod ikke indskrevet i nogen lov, men var administrativt nedsat af Estrup-regeringen. Bispemøderne er endnu ikke lovliggjort, men er forblevet uformelle, som de har været siden 1855 (jf. artikel 3).

Strukturforslaget fra 2014 var ikke så vidtgående som kirkeforfatningsforslaget fra 1907, der tillige havde udstyret kirkerådet med en vetoet på anordningsområdet (indre anliggender) overfor regent, kultusminister og regering og en defineret initiativret i lovforhold, hvilket gav en stærkere position. Ligeledes var universitetet repræsenteret i 1907-forslaget, ikke i 2014-forslaget. Vilkaerne havde ændret sig (jf. artikel 3).

³ Især s. 237-82, 335-59.

Alle kommissionsforslag efter 1849-grundlovens løfte om en kirkeforfatning eller strukturændringer, som det nu i nyeste tid kaldes, er blevet lagt til side af skiftende regeringer. De to kirkelige hovedretninger, Indre Mission og grundtvigianismen, var så stærkt repræsenteret i det politiske miljø (Venstre, Det Radikale Venstre og Det Konservative Folkeparti), at de kunne hindre, at forslagene blev ført ud i livet. De kirkelige retninger har dog løbende i praksis måttet acceptere en del styrelseslove, der lagde vægt på, at kirkelivet og dets organisatoriske former skulle starte nedefra med lægfolkets repræsentation.

Forståelsen af Folkekirken, dvs. folkekirkebegrebet, har ikke ændret sig siden den første grundlov i 1849. Grundlovens § 3 (nuværende § 4) definerer begrebet folkekirke: Den danske Folkekirke ER den (eksisterende) evangelisk-luthersk kirke. Videre forudsatte grundlovsfædrene to forhold: *For det første* er Folkekirken et trossamfund med en lære der er i overensstemmelse med enevældens *Kongelov* (§ 1) og *Danske Lov* (2-1; jf. 2-4-6, 14, 15, 16); *for det andet* forudsættes det, at Folkekirken er den kirke, som den overvejende del af folket bekender sig til. Det sidste forhold åbner op for, at Grundloven kan ændres, hvis Folkekirken ender som mindretalskirke.

Ordet ”folkekirke” er grundloven ikke alene om, for ofte regnes teologen Fr. Schleiermacher som ophav til dette navn. Han overtog navnet folkekirke fra samtidens tyske debat omkring 1800, hvor man var optaget af en fælles tysk sproglig national afgrænsning i forsøget på at samle alle de splittede tyske småstater. Schleiermacher fandt med sit organismebegreb, at ordet folkekirke passede til hans forståelse af kirken som en selvstændig organisme, bestående af menigheder (den mindste del) og af kirkens totalitet/enhed, som de to modpoler. Staten og kirken var tillige to selvstændige organismer, som var væsensforskellig, og derfor skulle Schleiermachers kirkeorganisme være uafhængig af staten – stat og kirke skulle adskilles (jf. artikel 3).

Ordet ”folkekirke” blev således brugt både af Schleiermacher og af grundlovsfædrene, men indholdet og forståelsen var ikke den samme. Navnet folkekirke blev introduceret af grundtvigianeren P.C. Kierkegaard i 1841. Helt i tråd med Grundtvig forstod han Folkekirken som bestemt ved sproglige og nationale forhold. Det blev fulgt op af kultusminister D.G. Monrad i et cirkulære af 9. maj 1848 lige efter systemskiftet i martsdagene 1848, hvor ordet folkekirke første gang er blevet brugt officielt om den eksisterende evangelisk-lutherske Statskirke i Danmark. Forståelsen var, at det danske folk – med den nationale og sproglige afgrænsning – var identisk med den eksisterende kirke og stat under enevælden. Heri var der stor

konsensus.⁴ Denne identifikation mellem stat og kirke var vigtigere end en diskussion om en adskillelse af stat og kirke. Opfattelsen i Danmark var ikke, at kirken var ude af trit med folket. Der var i bred forstand tale om folkets kirke. Kun 0,4 % af befolkningen hørte ikke til denne kirke.

Der var bred konsensus blandt grundlovsfædrene om Grundlovens § 3 (nuværende § 4). I vor tid er denne paragrafs definition af Folkekirken stadig til debat. Det er oftest sket i forbindelse med kirkeforfatningsdebatten. En kirkeforfatning er blevet lovet i Grundloven. Den er så aldrig rigtig kommet – eller er den?

Skiftende politiske flertal, først i Rigsdagen, siden i Folketinget, har ønsket, at Folkekirken fortsat er styret helt og fuldt af staten (Regent, Folketing og regering). Den folkekirkeordning, der blev etableret i 1922, kom stort set til at ligge fast. Perspektivet har været, at den udeblevne realisering af den samlede kirkeforfatning fik til følge, at en række sager, som i og for sig havde hjemme på et centralt landsplan, juridisk har måttet lægges ud til de enkelte stiftsråds og menighedsråds afgørelse. Ofte er det sket ved høringer foranlediget af ministeriet.

Demokratiseringen af Folkekirken har således fortsat udviklet sig med et selvstyre nedefra. Inspireret af strukturen i de mange kirkeforfatningsforslag i 1800-tallets sidste halvdel (menighedsråd, provstiråd, stiftsråd/landemoder og landskirkeråd) begyndte politikerne at vedtage love om først menighedsråd (1903/1912), så provstiråd (1922) og siden stiftsråd (1992/2009). Disse styrelsesreformer for Folkekirken blev allerede betragtet som en (slags) kirkeforfatning (styrelsesordning). Set fra det synspunkt kan der argumenteres for, at politikerne allerede har opfyldt løfteparagrafen i Grundloven med vægt på, at stat og kirke fortsat skal høre organisk sammen. Det betyder, at Folkekirken i det 19-21. århundrede har holdt sig til et centralistisk statsstyre og derved har fortsat den administrative tradition fra enevældens kirkestyre før 1848, når det gælder anordningsområdet (indre anliggender).⁵

Liturgidebat: Indre anliggender og frihed

Kirkeministeriets tidligere departementschef Henrik Nepper-Christensen, hvis funktionsperiode var fra 2007 til 2015, har nævnt, at kirkeministerens formelle enekompetance på anordningsområdets indre anliggender

4 H.J.H. Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948, s. 245ff; J. Rasmussen: *J P Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999, s. 240 med henvisninger i note 564.

5 Inger Dübeck, "Den kirkelige retshistorie", *Kirkeretsantologi 2010*, Århus 2010, s. 28, 42.

er uklar, fordi der ikke er klare retsregler på dette område i samspillet med Folkekirkens biskopper og kirkelige aktører.⁶ I fem kommissioner i 1853, 1868, 1904-07, 1928-40 og 2012-2014, nedsat af skiftende regeringer, har man som allerede omtalt søgt at skabe klarhed, men det er ikke lykkedes at tilvejebringe et lovgrundlag.

De fremlagte kirkeforfatningsforslag i det 19.-21. århundrede har været inspireret af naturretten. Kirken skulle have en form for selvstændighed i indre anliggender, hvilket har været hovedsigtet med langt de fleste kirkeforfatningsforslag. Hermed tænkes på ritualer/gudstjenesteliturgi, salmebog, sjælesorg, undervisning i den kristelige børnelærdom, disciplin/tilsyn og lære. Gråzonen var disciplin og lære, hvor staten ofte fik et ord at skulle have sagt. De ydre rammer omkring økonomien m.m. var stadig lagt hen til afgørelse i regering og Rigsdag, mens detaljerne i forvejen var varetaget af kirken selv (jf. artikel nr. 3).

I disse år fortsætter debatten om Folkekirkens indre anliggender. Det sker i forlængelse af strukturdebatten 2012-2014. Det drejer sig konkret om liturgidebatten, som er blevet sat i gang af biskopperne efter beslutning på et bispemøde, april 2015. Der står tilsyneladende ikke noget om en bemyndigelse fra stat og regering eller Folketingets kirkeudvalg i de oplægs forord, som biskoppernes fagudvalg er kommet med. Det drejer sig om rapporten *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed* og den såkaldte pixiudgave *Hvem bestemmer?*, der begge udkom i 2018. Fagudvalget skriver:⁷

Er tiden inde til en mere minimal form for autorisation, altså en større grad af frihed? Frihed til at vælge andre salmer og bønner, frihed til at tilpasse tekstvalg til eksempelvis en stor dåbsmenighed, frihed til at bruge andre nadverliturgier, frihed til inddragelse af menigheden, frihed til andre eller ingen menighedssvar etc.?

Det er et oplæg til en diskussion, som skal foregå i det kirkelige landskab og i særdeleshed skal inddrage lægfolk i debatten. Tidligere liturgidebatter – helt tilbage til 1800-tallet – har først og fremmest været domineret af præster, som har taget initiativer og sat en proces i gang. I 1870'erne fortsatte præsternes konventer således den løbende debat om en ny tekstrække, der blev til 2. tekstrække (jf. 4. artikel). Nu er det biskopperne, som i en fælles beslutning har taget initiativ til den nuværende liturgidebat, og som derfor søger at sætte den i gang med mødedeltagelse af menighedsråd m.fl. Ligeledes har biskopperne en fælles postkasse, som enhver

⁶ *Den gældende ordning for folkekirken. Oplæg.*

<http://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf>. (12.12.2020).

⁷ *Hvem bestemmer?* 2018, s. 8f, 18f, 20f.

kan indsende forslag til. Man må nok kalde liturgidebatten for topstyret, men måske er det nødvendigt for at få sat en debat i gang blandt lægfolk. Biskoppernes initiativ er gennemgående blevet modtaget positivt, selv om der i det kirkelige landskab ikke synes at være et særligt ønske om en liturgireform. Biskopperne har nok især villet tage hensyn til de yngre præsters ønsker.

Princippet med staten som den formelle igangsætter – efter biskoppelige betænkninger eller initiativer, og regeringens udnævnelse af kommissioner og afholdelse af høringer i det kirkelige landskab – er en tradition, som på forskellig vis er blevet anvendt af den sene enevælde, herunder ritualsagen i 1830'erne (jf. artikel 2).

Siden har man anvendt denne fremgangsmåde. Kirkeretsligt er det konstateret, at ”Reglen er endnu den samme som tidligere [under enevælden], at de kirkelige Anliggender ere Gjenstand for Statsstyre under Raad og Medvirkning fra de gejstlige Myndigheders Side”.⁸ Der var tale om statsstyrets høringer af gejstligheden ved den ansvarlige minister, og disse høringer kom i 1900-tallet til at omfatte hele det kirkelige landskab.⁹ Retsgrundlaget er stadig, at biskopperne i alle kirkelige anliggender, dvs. i indre og ydre anliggender, er rådgivende over for kirkeministeren,¹⁰ og derfor kan de uformelle bispemøder ikke bruges til at ændre den hidtidige praksis ved liturgirevisioner. Et bispemøde kan således ikke sætte en liturgirevision i gang uden kirkeministerens bemyndigelse. Måske findes den stiltiende, men der er intet sagt offentligt, og derved bliver der noget uigennemskueligt over biskoppernes reformproces.

De uformelle bispemøder startede i 1855. Biskop H.L. Martensen deltog aldrig. Han mente, at de uformelle bispemøder var uigennemskuelige og rejste tvivl om det retslige grundlag. Han havde offentligt, bl.a. i sine erindringer, givet udtryk for kun at acceptere et bisperåd, hvis det samtidig ved lov opfyldte Grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning. Herefter kom det kirkelige bisperåd, oprettet administrativt af Estrup-regeringen i 1883 uden om Rigsdagen, der skabte liturgiforandringer i 1890'erne. Dette bisperåd blev nedlagt i 1901, men fortsatte siden som uformelle bispemøder, hvor der stadig blev forberedt færdige liturgiforslag, som endte med at blive underskrevet af regent og kirkeminister, således dåbs- og nadverritualer i 1912. Tilrettelæggelsen af *Ritualbog* i 1992 foregik derimod i

8 H. Matzen og J. Timm: *Haandbog i Den danske Kirkeret*. København 1891, s. 70; jf. 66-71.

9 A. Roesen: *Dansk Kirkeret*, 3. udg., København 1976, s. 17, 19, 175; Pr. Espersen: *Folkekirkens Styrelse*, København 1990, s. 25f, 30-34.

10 Pr. Espersen: *Kirkeret. Almindelig del*. 2. udg., København 1999, s. 61-71, 75f.

Kirkeministeriets liturgikommission af 1970, og arbejdet blev senere færdiggjort af biskopperne. Der har således længe været tradition for biskoppernes inddragelse, bl.a. i liturgisager (jf. artikel 4).

Endelig er Strukturudvalgets forslag om et kirkeråd (Folkekirkens Fællesudvalg) fra 2014 kommet. Forslaget søgte at give de uformelle bispemøder et retslig grundlag ved at lovfæste bispekollegiet. Det skulle sammen med Folkekirkens repræsentative Fællesudvalg have del i kompetencen vedrørende indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn). Derved ville lægfolk være repræsenteret i en liturgisk reformproces. Der har været delte meninger om denne løsning. Strukturudvalgets flertalsforslag er ikke blevet gennemført.

Med ønsket om en miniautorisation søger biskoppernes fagudvalg i 2018 at gå et skridt videre ved at ”løse” Folkekirken fra statens fulde autorisation, når det drejer sig om de indre anliggenders liturgi. Det handler om en øget grad af selvstyre, hvor det er biskopperne, der skal føre tilsyn med menigheders og præsters liturgiske frihedsønsker. Hidtil har staten ved regering og dronning, styret al autorisation kombineret med høringer i kirkens landskab, dvs. biskopper, præster, stiftsråd provstiudvalg og menighedsråd og kirkelige interesseorganisationer. Forslaget om miniautorisation indebærer konkret, at de kirkelige råd og organisationer nu skal have liturgisk frihed i et nærmere defineret omfang, mens staten fortsat skal autorisere en uomstuelig ”kerne” i liturgien.

I dag har vi formelt set fastholdt enevældens statskirke, som med Grundloven i 1849 gled lige over i den demokratiske stat under det nye navn: Folkekirke. Vi har i denne sammenhæng hidtil haft en kongelig anordningspraksis i Folkekirkens indre anliggender, især liturgi, salmebog m.m. Funktionen går de facto tilbage til reformationens kongemagt, og siden Grundloven af 1849 udøves den af regent og kirkeminister. Regenten er imidlertid uden ministeransvar og alene det formelle statsoverhoved for alle institutioner under staten, herunder kirken, skolen osv. De fleste jurister, især departementschefer, opfatter dermed ikke regenten særskilt som Folkekirkens overhoved med biskoppelig myndighed, men regenten er fortsat dens vigtige symbol og dens protektor. Et mindretal af tidens jurister, professorerne Alf Ross og Inger Dübeck, fastholder dog, at regenten direkte er kirkens overhoved, dvs. *summus episcopus* (øverste biskop), som omtalt i denne artikelseries tredje artikel. Den funktion ønsker Dübeck fjernet. Enevældens juridiske uniformitetsprincip er formelt set i dag blevet fastholdt på liturgiområdet. Det vil biskoppernes udvalg gøre noget ved. Med denne juridiske uenighed er det usikkert, hvad der skal ske med regentens stilling i forhold til en miniautorisation.

Selv om biskoppernes oplæg lægger megen vægt på at forholde sig til den eksisterende formelle juridiske autorisation, og nu ser en mulighed i en miniautorisation med udstrakt liturgifrihed i indre anliggender, har der alligevel tilbage i tiden uformelt været liturgisk frihed, og der har tillige været sendt ansøgninger til stiftets biskop eller ministeriet om anvendelse af andre tekster, bønner m.m.

I det meste af 1800-tallet var situationen langt mere alvorlig end nu, fordi den liturgiske frihed simpelthen meget oftere blev taget af præster. Det blev tilfældet i tiden efter biskop J.P. Mynsters og præsternes forgæves forsøg på i 1830'erne at blive enige om at revidere *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog. I den nuværende liturgidebat og i fagudvalgenes rapporter fra 2018-19 er der ikke rigtig plads til denne ritualstrid og i denne sammenhæng Grundtvigs dåbssyn (jf. artikel 1-2).

Den uløste ritualstrid i 1830'erne havde konsekvenser. De frie tilvalg af salmer, bønner og bibeltekster eksisterede allerede i kølvandet på denne strid. Mange præster var fortsat utilfredse med kirkeritualets 1600-tals formuleringer. Det lå heller ikke i tiden at kunne foretage en skrap kontrol. Da man ikke kunne enes om en ritualrevision blev de gamle sproglige formuleringer børstet af, man formulerede egne mindre ændringer i dåbsritual og nadverritual, formulerede bønner og tilvalgte nye prædikentekster. Intet af det foretagne var fuldt autoriseret. Noget var på prøve, andet var næsten accepteret at bruge, f.eks. biskop Mynsters alterbogs- og ritualforslag fra 1839, der udkom samme år i bogform og i et mindre format, så det var hurtigt at medbringe for præster. Til præsternes undskyldning kan siges, at ikke alle præster var i besiddelse af kirkeritualet, fordi det var udsolgt allerede i begyndelsen af 1830'erne. Det blev først genoptrykt i 1855, da det endnu ikke var lykkedes at få gennemført Mynsters ritualforandring (jf. artikel 2).

Mynsters forslag fra 1839 blev især brugt af den store midtergruppe af præster. Biskopperne over hele landet kunne give dispensation fra gældende autorisation. Det gjaldt især efter 1854. Præsten kunne med biskoppens tilladelse i en periode frit prædike over Luthers *Lille Katekismus* og over andre nytestamentlige tekster end de autoriserede i alterbogen. Her blev tilstræbt en ny balance mellem autorisation og frihed, fordi man ikke havde orden i liturgien pga. manglende ritualrevision, men man fastholdt principielt regeringens og regentens fulde autorisation. Mynsters forslag til nye prædikentekster blev i denne periode anvendt. Nogle præster søgte formentlig om tilladelse fra biskopperne. Mynsters forslag udgjorde derfor helt naturligt over halvdelen af de udvalgte tekster til 2. tekstrække, autoriseret i 1885. Der var således tradition for enten en taget frihed eller en frihed med biskoppens tilladelse (jf. artikel 4).

I 1800-tallet frygtede man en liturgisk opløsning. Derfor holdt biskopperne fast i den fulde autorisation trods dispensationer. Gives der for meget slip på helheden med en miniautorisation, som i denne tid fremføres, kan frygten for et skisma gentage sig, og det må være relevant at spørge: En liturgisk ritualfrihed er på tale, men betyder det, at kerneleddene i dåbs- og nadverritualer skal stå uantastet; og vil en miniautorisation være en tilbagevenden til tiden før indførelsen af 2. tekstrække i 1885, med frie valg mellem mange tekster, der helt gjorde tekstvalget ugennemskueligt for menigheden? Den ritualfrihed som ønskes nu, har således allerede eksisteret i 1800-tallet. Med nye ændringer i centrale led i Folkekirkens nuværende *Ritualbog 1992* kan man løbe ind i en ny ritualstrid. Bruddet med fortidens dåbsritualer (1783 og 1895), som skete med dåbsritualet af 1912, har været opfattet som problematisk (jf. artikel 4). Tillige protesterede Grundtvig i 1830'erne imod forandringer i centrale led, især i dåbsritualet, og den protest kan i den nuværende debat gentage sig. De to hovedmodstandere, H.N. Clausen og N.F.S. Grundtvig, foreslog at løse striden ved at have dobbelte formularer, f.eks. i dåbsritualet: En traditionel og en moderne (jf. artikel 1-2).

Der har altid i dansk kirkehistorie været et samspil mellem liturgi og struktur, dvs. kirkens organisation. Nutidens ønske om liturgisk fornyelse må ses i sammenhæng med et selvstændigt bispekollegiums beslutning i 2015 om at starte en liturgiproces. Grundtvigs forslag om sognebåndsløsning havde sin baggrund i hans modstanderes liturgiske reformforslag, som han og de vakte ikke ville acceptere, og i kravet om en liturgisk frihed for præster og lægfolk. Forslaget om sognebåndsløsning betød derfor en friere sognestruktur for statskirken, så ritualfriheden kunne bevares både for lægfolk og præster. Liturgidebat og strukturdebat hang sammen.

Balancen mellem autorisation og frihed må fastholdes ud fra den faktiske situation. I 1800-tallet skiftede balancen hele tiden, ikke mindst pga. præsternes egenhændige liturgiske frihed. Derved skabtes en proces, dog mere med liturgisk frihed end med liturgisk fornyelse. I dag fortsætter denne frihed, fordi nuværende og tidligere ritualbøger er gældende. Det betyder, at der allerede er meget at vælge imellem. Skal denne flydende balance mellem autorisation og frihed, der afspejler livets vilkår, så fastlåses i et system med nye faste love og regler? Det vil i hvert fald være en ny fremgangsmåde. Man må forvente, at det ikke vil blive nemt at omsætte denne tradition fra 1800-tallet, som er en såkaldt flydende balance mellem fasthed og frihed, til formelle juridiske regler. Frihedens karakter er jo, at den kommer nedefra (præst og menighed), og hvis man så vil lave kirkeministerielle og biskoppelige regler ovenfra, så er der fare for, at balancen bliver skæv og friheden fryser til.

Henvisninger til alle fem artikler

Alterbogen. Kollektter, epistler og evangelier til søn-og helligdagene samt Jesu Kristi Lidelses Historie, 1. udg. (København 1953), 3. opl., København 1978.

Anden Række. Prædiketexter til Kirkeårets Søn- og Helligdage, København 1885.

Beretning fra Rigsforsamlingen, 1849: *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49.

Beretning fra kirkekommissionen, 1870: *Beretning om Forhandlingerne i den ved Allershøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, Folketingets Bibliotek, København 1870.

Betænkning fra kirkekommissionen, 1854: *Betænkninger og Andragender indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission for at tage under Overveielse, hvilke forandringer i Landets Love og Foranstaltninger der kunne findes tjenlige til at befæste Folkekirken m.m.*, København 1854.

Betænkning fra kirkekommissionen, 1870: *Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke og Underviisningsvæsenet af den ved Allershøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, Folketingets Bibliotek, København 1870.

Betænkning nr. 1544 fra Styrelsesudvalget, 2014: *Betænkning 1544. Folkekirkens styre. Betænkning fra Udvalget om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for folkekirken: Udgivet med tillæg: Sammenfatning*. Kirkeministeriet – april 2014.

Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed. Rapport fra faggruppe vedrørende autorisation*. København 2018.

Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Hvem bestemmer? Overvejelser om forholdet mellem autorisation og frihed i folkekirkens liturgi*. København 2018.

Baagø, K.: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958.

- Baagø, K: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn*, bd. I, indl. ved A. Pontoppidan Thyssen, København 1960.
- Christiansen, H. m.fl.: *Højmessens i Den Danske Folkekirke. En liturgisk håndbog*, Frederiksberg 1999.
- Christoffersen, Lisbet: "Folkekirken selv? Regulering af dåb i folkekirken", *Kirkeretsantologi 2007*, Århus 2007.
- Clausen, H.N.: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, København 1825.
- Clausen, H.N.: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse*, København 1841.
- Clausen, Johs.: *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, København 1878.
- Collegial-Tidende for Danmark, 1798-1840*, København.
- Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve Samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, udg. af J.H. Schou, København.
- De biskoppelige handlinger. Præste- og bispevielse, provsteindsættelse og kirkevielse. Betænkning nr. 848 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. De liturgihistoriske indledninger*. København 1978.
- Den Danske Alterbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992*, København 1992.
- Dåb og brudevielse. Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. De liturgihistoriske indledninger*, København 1983.
- Dubeck, Inger: "Den kirkelige retshistorie. Confessio Augustana og prærogativordninger". Bekendelse og kirkeordninger, *Kirkeretsantologi 2010*, Århus 2010.
- Engelstoft, C. Th.: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark. Udarbejdet med stadig Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*, København 1840.
- Engelstoft, Chr. Th. og Scharling, C.E.: "Det theologiske Facultets Betænkning over det paa allerhøieste Befaling udarbejdede Udkast til en Alterbog". *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, hefte 1. København 1841.

En kirkeforfatning anno 2011. Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret, september 2011.

En Række Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland, København 1882.

En Række Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland, København 1882.

Espersen, Pr.: *Folkekirkens Styrelse*, København 1990.

Espersen, Pr.: *Kirkeret. Almindelig del. 2. udg.*, København 1999.

Fenger, P.A.: *Forslag til en paany gennemseet Alter-Bog som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*, København 1874.

Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg, 5. Samling, 18. Septbr.-31. Oktbr. (bilag nr. 11), København 1906.

Forordnet Alter-Bog for Danmark. København 1830.

Forordnet Alter-Bog for Danmark, København 1857.

Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948.

Gregersen, N.H. og Bach-Nielsen, C. (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1917*, bd. 1-3, Odense 2017.

Grundtvig, N.F.S.: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X. København 1904-1909 (Grundtvigvaerker.dk).

Hansen, Holger B.: *Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, København 1965.

Kirkeligt Maanedblad, redaktør V. Gøtzsche, 1-2. årg., 1867-1868. København.

Koch, Hal: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954.

Koch, Hal (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960.

- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Grundrids af den danske Kirkeret* (1838), 2. udg. ved C. Th. Engelstoft, København 1851.
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Collegialbreve/Ministerial-Skrivelser, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*, af T. Algreen-Ussing m.fl., Ny Rk., København, 1839-1918.
- Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, udg. af C.F. Schwartzkopt, H.V. Skibsted, O. Damkier m.fl., udgivet af Kultusministeriet (Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet), København, 1848-1922.
- Krogh, Andreas (red.): *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*. København 1855.
- Lausten, M. Schwarz: *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet i 1814 til Grundloven 1849*, København 2005.
- Lindhardt, P.G.: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VII, København 1957.
- Lindhardt, P.G.: "Ritualet for fraskiltet vielse", *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 36 årg., nr. 4, København 1973.
- Lindhardt, P.G. 1962: "Liturgidebatten 1839-1912", *Præsteforeningens Blad*, nr. 7, 16. februar, nr. 8, 23. februar, nr. 9, 2. marts. København 1962.
- Martensen, H.L.: *Den christelige Daab*, København 1843.
- Martensen, H.L.: *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage i Aaret, forhen trykte og utrykte*, København 1875.
- Martensen, H.L.: *Af mit Levnet, Meddelelser af H. Martensen*, III, København 1883.
- Martensen, H.L.: *Den christelige Ethik, Anden Afdeling: Den sociale Ethik*, bd. 3, København 1878.
- Martensen, H.L.: *Biskop H. Martensens Breve, Breve til L. Gude 1848-1883*, bd. I-III, red. Bjørn Kornerup, København 1955ff.
- Matzen, H og Timm, J.: *Haandbog i Den danske Kirkeret*. København 1891.
- Mynster, C.L.N.: *Nogle Blade af J.P. Mynsters Liv og Tid*, København 1875.

- Mynster, J.P.: "Om Udtrædelse af den Danske Statskirke", *Dansk Ugeskrift*, 1. rk., bd. 1, red. J.F. Schouw. København 1832.
- Mynster, J.P.: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1839.
- Mynster, J.P.: *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. København 1840.
- Mynster, J.P.: *Meddelelser om mit Levnet*, København 1854.
- Mynster, J.P.: *Blandede Skrivter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857).
- Nepper-Christensen, Henrik: *Den gældende ordning for folkekirken*. Oplæg. <http://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf> (12.12-2020).
- Nielsen, Henning: "Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie", *Lolland-Falsters Stiftsbog*, Maribo 1985
- Nielsen, Bent Flemming: *Højmessens. Historie og teologi*, Frederiksberg 2020.
- Nordisk Kirke-Tidende*, 1833-1841, udg. af J. Chr. Lindberg, København.
- Olesen, E.: *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring 1900*, København 1996.
- Petersen, Johs.: "Om Djævlforsagelsen ved Daaben, Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen", *Dansk Teologisk Tidsskrift*. 19. årg. København 1956.
- Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, København 1884.
- Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, København 1891.
- Pedersen, Johs.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, red. af A.P. Thyssen, bd. III,1, København 1964.
- Pedersen, Nørager A.F.: *Gudstjenestens teologi*, København 1969.
- Rasmussen, J.: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996 (Ph.D. afhandling).
- Rasmussen, J.: *J P Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999.

- Rasmussen, J.: *En brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002.
- Rasmussen, J.: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009.
- Rasmussen, J.: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede. De kirkepolitiske perspektiver*, Odense 2011.
- Rasmussen, J.: "Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke. Fra 1830'erne til 1890'erne", *Kirkehistoriske Samlinger 2012*. København 2012.
- Rasmussen, J.: "Grundlovskomiteéns indflydelse på kirke- og religionsparagrafferne i Grundloven af 1849", *Kirkehistoriske Samlinger 2013*. København 2013.
- Rasmussen, J.: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016.
- Rasmussen, J.: "Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav", *Rambam, Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 28/2019, København.
- Rasmussen, J.: Flere af mine artikler findes på hjemmesiden: <http://jens-rasmussen-odense.dk> under "liste over udgivelser" og i pdf-format under "debat, bøger og artikler".
- Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. *Betænkninger og Erklæringer fra Geistligheden om Forandring af Kirkeritualet og Alterbogen. Cirkulære af 26/4 1834 (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter)*. Nr. G.95.
- Rigsarkivet. 1839. Ra. Nr. G.167. *Kommissionen til at gennemgå det af Biskop J.P. Mynster udarbejdede Udkast til et nyt Kirkeritual. Ritualkommissionen 1839, 5/4. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41)*. Nr. G.167.
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.6-32/33. Det kgl. danske Kancelli. Forestillinger 1800-1848. Forestilling af 3. marts 1841 til kongen – nr. 115. Mikrofilm nr. 58595.
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.12. Det kgl. danske Kancelli. *Registrantsager 1800-1848. Bilag til Kancelliplakat af 1842. 27. Dec. angaaende den*

baptistiske Sekt i Danmark. Heri udtagen sag nr. 1074/1842 - mikrofilm nr. 58744: nr. 475ff. Nr. H.12.

- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.18. Det kgl. danske Kancelli. *Brevsager til kancelliekspeditioner 1800-1848. Brevsag nr. 3185/1839, 370/1840, 4556-63, 354-56/1841, 3602/1841 m.fl. Nr. H.18.*
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Det kgl. danske Kancelli. *Udtagen sag af brevsager 1800-1848. "Ritualsagen". Bilag til Kancelliskrivelse (23/1-1840) ang. Trykningen af Udkastet til et nyt Kirkeritual m.v. Heri sag nr. 299/1840-brevbog. Nr. H.22.*
- Rigsarkivet, Ra. B.5-534. Sjællands Stifts Bispeembede. *Udtagne sager vedr. baptistsagen. 1840-48. B.5-534.*
- Rigsarkivet, Ra. Kongehusets arkiv. *Christian VIII, nr. 121-163, 1794-1848.*
- Rigsarkivet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokoller, 1884-1886 og 1896-1901, 2 bind.
- Rigsdagstidende, 1851, 2. session, 3. bind og ordentlig Samling, 1867-68. København.*
- Ritualbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke, København 1992.*
- Roesen, August: *Dansk Kirkeret, 3. udg., 1976.*
- Roos, Alf: *Dansk Statsforfatningsret II, København 1966.*
- Steffens, Henrich: *Philosophiske Forelæsninger, København 1803, udgivet 1968.*
- Storch, F.: *Kirkelovene af 30. Juni 1922. Med dertil hørende Kgl. Anordninger, ministerielle Cirkulærer, Regulativer m.m., København 1924.*
- Sørensen, Søren: *Kirkens Liturgi. En fremstilling med særligt henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret, 2. udg., København 1969.*
- Vejledning i Den Danske Folkekirkes gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer. Udarbejdet af biskopperne, 2. udg. 1955.*
- Thodberg, Christian: *En glemt dimension i Grundtvigs salmer – bundetheden til dåbsritualet, København 1969.*
- Thodberg, Christian: *Dåben og dåbsritualets historie. Udg. af Kristoffer Garne og Peter Thyssen, Fønix, København 2017.*

Thorsen, Thomas: *Forfatningslove mv.* <http://thomasthorsen.dk/dk-co-pro-1939.html> (12.12.2020).

Ussing, H.: *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater med dens vigtigste Fordel og Mangler samt muelige Forbedringer*, Del 1-4 i 6 bind, Sorø 1786ff.

Zahle, Henrik: *Dansk Forfatningsret 2. Regering, forvaltning og dom*, 2. udg., København 1996.

Ørsted, A.S.: *Af mit Livs og min Tids Historie*, 4. bd. København 1851-1857.